

Небојша Тумара

Докторанд на Православном богословском факултету
Универзитет у Београду

Старојеврејски корен שטן - stn и питање старозаветног монотеизма

Сажетак: У тексту Старог завета, корен שטן – stn се појављује као именица и као глагол који се тројако употребљава. Овај корен користи се како би означио људе, као на пример у 1Сам 29, 4, 2Сам 19, 22, 1Цар 5, 18; 11, 4, 14, 23, 25 итд. Такође, овај корен је употребљен за описивање анђела Господњег, као у причи о Валаму и његовој магарници у Бр 22, 22-35. Слично, овај корен може означити небеско биће које се налази у сабору Господњем, а чије карактеристике у библијском тексту још увек нису јасно дефинисане као у Јов 1-2, Зах 3, 1, 2Дн 21, 1. Семантички, овај корен је близак речима као што су *прошивник*, *непријатељ*, *тужилац*. У значењу *непријатељ* или *прошивник*, корен שטן се јавља у 1Сам 29, 4, 1Цар 5, 11 на пример, онде где се говори о непријатељима овога света, док се у причи о Валаму, говори о противнику који се *прејерчио*, а који долази из анђеоске сфере. Када се овај корен користи у значењу *тужилац*, конотација која се намеће везана је за *суд* и *осуду*. И овде, тужилац може бити један од чланова људског рода, као у 2Сам 19, 22, Пс 109 на пример, али и неко ко не потиче са овога света као у 2Дн 21, 1. Овим кореном се означава нечија трајна или привремена тежња ка противљењу или ометању која зависи од места и времена. Такође, овај корен означава нечију сталну дужност и улогу која се састоји у моћи да прогони како би се оптужени извео на суд. У овим случајевима, именици претходи одређени члан. Као лична именица, овај корен је везан за биће које потиче из небеске сфере и које има задатак да наводи и убеђује људе да погреше како би их Господ казнио. Овај рад намерава да се бави оним поглављима Библије где се корен שטן користи као именица која описује биће чије се карактеристике само назиру у тексту Старог завета. Вођени идејом да је Стари завет само мали део света Старог завета, покушаћемо да представимо лик Сотоне како га види ауторитативни текст Библије. Можемо предпоставити да је лик Сотоне јасније дефинисан у литератури која је уследила након текста Старог завета, али никако не можемо закључити да у постбиблијској литератури налазимо завршну фазу у развоју овог лика чије се име обично избегава.

Кључне речи: Сотона, корен שטן, Књига о Јову, Књига пророка Захарија, Прва књига дневника, монотеизам, демонологија, теодицеја, библијска егзегеза.

Књига о Јову 1-2

Почетак Књиге о Јову подсећа на безбројне приче које памти фолклорна традиција разних народа. У овом случају, протагониста приче је приказан као идеалан човек. Библијски писац, који је обично шкрт у епи-

тетима, описује Јова као праведника који је савршен и исправан, који се боји Бога и клони зла. Са друге стране, Сотона је описан као један од синова Божијих који тумара и лута земљом, са задатком да надгледа људе и њихова дела те да о свему томе обавештава Бога.¹

Треба напоменути да се корен שׁוֹטֵן овде користи као придев, а не као лична именица, док израз לְהַלֵּךְ ² којим се описује начин на који сотона походи земљу, свој еквивалент налази у акадском партиципу *mutaliku* који је повезан са урокљивим оком и злим духовима односно мушким и женским паром асирско-вавилонске митологије који лутају земљом како би правили штету и чинили зло.³ Даље, и старојеврејски корен שׁוֹטֵן је доживео донекле исти развој као и израз לְהַלֵּךְ будући да се овај корен јавља у сличној конотацији у Зах 4, 10.⁴ Ако стих из Захарије датирамо у раноперсијски период тј. око 520. године пре нове ере, можемо претпоставити да и уводни део Књиге о Јову потиче из овог периода.⁵

Септуагинтална текстуална традиција, када преводи сотонин одговор Богу у Јов 1, 7, нам доноси један текстуални додатак који се може дефинисати као егзегетски:

Περὶ ἄθων τὴν γῆν καὶ ἐμπεριλάτῃσας τὴν ὑπ' οὐρανὸν πάρεμψι.⁶

По преводу седамдесеторице, сотона је имао далеко опсежније поље надгледања. Овде се он креће између неба и земље.

Слично као и у причама других народа света, библијски писац смешта причу о Јову у недефинисано митско *illo tempore*, где се конкретно време и простор трансформишу у своју митску односно свету паралелу. У причи о Јову, лик сотоне садржи у себи елементе који га везују за лик *џриксџера*, али библијски писац не потенцира и до краја не развија елементе хумора и комедије везане за овај лик. Сотона сличи *џриксџеру*, главном јунаку јужноамеричких и афричких народних прича, по томе што изазива Бога творца и доводи у питање исправност поретка који влада у свету. У причи о Јову, преиспитује се слика света по којој је

1 Приликом анализе масоретског текста, име Сотоне ће се писати великим односно малим почетним словом у зависности од тога да ли се ова именица у масоретском тексту појављује са одређеним чланом или без њега.

2 Јов 1, 7.

3 N. H. Tur Sinai, *The Book of Job, A New Commentary*, Jerusalem: Kiriath Sepher 1957, 44.

4 המה משוטטים בכל הארץ

5 Neil Forsyth, *The Old Enemy, Satan and The Combat Myth*, Princeton University Press, MCM.LXXXVII, 114-115.

6 Septuaginta, Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes edidit Alfred Rahlfs, Deutsche Bibelgesellschaft, 1979.

материјални успех повезан са богобојажљивошћу и моралним врлинама, те тако сотона на директан начин уводи проблеме теодицеје.

Заплет у причи о Јову је доведен до својих екстремних граница: Јов је представљен као савршени праведник без греха и, сходно томе, његова казна односно испит његове вере је немилосрдан. Он остаје без порода и свог материјалног богатства.

Као што је речено, сотона се у причи о Јову не појављује сам, него се јавља заједно са синовима Господњим. Он је један од *B'nei Elohim* односно *B'nei Elion*, над којима Господ има потпун суверенитет. Иако поменути, ови синови Господњи у причи о Јову немају неку посебну улогу. Они остају анонимни и пасивни. Слика небеског скупа је слика краља који седи на престолу док су остали саслужитељи распоређени са леве и десне стране његовог престола. Господ је приказан као Бог творца, небески Бог под чијом се контролом налази добро и зло.

Кирстен Нилсен покушава да оповргне тврдњу да је главни циљ приказа небеског скупа или сабора Господњег тај да се Господ представи као Господ над војскама, односно као суверен који влада својим краљевством. Питања које Нилсен поставља аргументујући своју тезу свODE се на следеће: Зашто је верни поданик морао да буде кажњен односно да прође кроз тако тешка искушења? Зашто су морали да се провере мотиви његове оданости? Даље, који су сотонини мотиви тј. шта сотона жели да постигне? Даље, зашто сотона није кажњен када се испоставило да његове оптужбе нису биле оправдане? Разлог за ово, према Нилсену, лежи у томе што библијски писац у опису скупа Господњег не користи модел краљ-поданици, него модел отац-син.⁷

Циљ скупа Господњег је изрицање суда људском роду односно доношење пресуде што се праведног Јова тиче. Међутим, оно што ово место Библије ставља насупрот осталим местима светог текста је чињеница да је сотона овде оптужио самог Господа, будући да је Господ чувао Јова, његову породицу и његова материјална добра. Ако праведници увек успевају, на који начин можемо знати да њихова праведност није подстакнута материјалним успехом? Стога су Господ и од њега постављен поредак у свету изведени пред суд.⁸ Сотона расправља о особинама људске природе. Према антрополошким ставовима које заступа сотона, човек не може безрезервно бити посвећен Богу. Он аргументује да је лако бити

⁷ Kirsten Nielsen, *Satan, The Prodigal Son, A Family Problem in the Bible*, Sheffield Academic Press, England 1998, 84-87. О овоме види даље.

⁸ Peggy L. Day, *An Adversary in Heaven, Satan in the Hebrew Bible*, Scholars Press, Atlanta, Georgia 1988, 80-81.

праведник ако се исти налази под Божијом заштитом. Шта ће се десити у зло време? – пита се сотона. Да ли ће праведник тада проклети Бога?

У првој сцени, сотона доводи у питање интегритет праведности једног човека, али приликом његове друге појаве у Јов 2, 1-7, када се испоставило да су његове оптужбе биле неосноване, сотона доводи у питање интегритет целокупног људског рода: *Кожу за кожу и све штио човек има даће за душу своју.*⁹

Господ дозвољава сотони да поново куша Јова и да дефинише однос између побожности тј. праведности и награде на овом свету. Први пут сотона уништава Јовов свет. Други пут, он диже своју руку на самог Јова те се тако појављује не само као противник Богу и тужилац људи, него и као неко ко је у стању да уништи и нанесе бол и патњу. Домен његове акције је широк. Сотона утиче на природне појаве, али и на далеке народе (Јов 1, 15, 17). Занимљиво је приметити да је у оба случаја Господ дао сотони могућност деловања која далеко превазилази оно што је он на почетку тражио. Иако сотона дела као агенс Господа, можемо приметити кроз његово обраћање Господу, као и кроз слободу деловања, да Господ једва успева да га заузда и да је он само корак удаљен од тога да самостално почне да дела. Морамо приметити да док Господ шаље своје анђеле на одређено место или одређеним људима, сотона сам *проходи земљу и обилази*.

Сотонин лик, као и његови аргументи, темеље се на карактеристикама маргиналних ликова као што је Јовова жена која сама делује на начин на који сотона очекује. Она представља сотониног адвоката тј. Сотона говори кроз њу, тако да је савет који она даје Јову у ствари савет сотоне: Проклети Господа и објавити да овај свет почива на злу и неправди. Иако мотив који покреће Јовову жену на акцију није исти као сотонин, будући да она жели да ослободи свога мужа бола и патње, она, на крају, без своје воље постаје сотонин помоћник. Кроз целу причу провејава правни елемент, тако да Јовов плач поприма одлике оптужбе те уместо да прокуне свога Творца, као што сотона очекује, Јов позива Господа на суд, Господа који је одвратио своје лице од њега.

Можемо закључити да је сотона који се појављује у Књизи о Јову биће које ординира између неба и земље. Он је тај који Господу преноси оно што се дешава на земљи. Чини се да је сотона задужен да ступа у контакт са материјалним и људским светом из разлога што је Господ исувише удаљен од своје творевине. Не можемо да не приметимо колико се разликује слика Господа коју нам нуди Књига о Јову од оне коју нала-

⁹ Јов 2, 4.

зимо у првим стиховима Књиге постања, где Господ сам шета еденским вртом и са првим човеком разговара лицем у лице. Књига о Јову сведочи о Господу који је удаљен од творевине и који је приказан више као космичко, а мање као лично божанство. Из тог разлога, друга створења, у овом случају сотона, добијају већу слободу деловања.

Даље, Књига о Јову пред читаоца поставља идеју да се праведност и вера у једног Бога може наћи и међу народима нејеврејског порекла којима Јов и припада. Такође, комуникација са Господом према Књизи о Јову није ексклузивно резервисана само за свети народ. Ипак, постављајући Јова као не-Јеврејина у центар спекулација које се односе на теодицеју, библијски писац је на суптилан начин избегао питања у вези са поштовањем прописа Торе тако да се о литерарној функцији Јововог нејеврејства може даље полемисати. Морамо приметити да Књига о Јову не спекулише о питањима у вези са васкрсењем мртвих и наградом праведника у будућем веку, питањима која на позорницу религијских идеја ступају знатно касније.

Књига пророка Захарија 3,1-2

Пророк Захарије припада пророцима који су деловали у време персијског цара Дарија. Његов пророчки корпус садржи осам виђења од којих је четврто директно везано за тему овог рада.

יָגֵעַר יְהוָה בְּךָ הַשָּׁטָן וַיִּגְעַר יְהוָה בְּךָ הַבַּחַר בִּירוּשָׁלַיִם הַלּוֹא זֶה אֹד מִצַּל מֵאֵשׁ
יֹאמֵר יְהוָה אֵל הַשָּׁטָן

וִירָאֵנִי אֶת יְהוֹשֻׁעַ הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל עִמָּד לִפְנֵי מְלֹאךְ יְהוָה וְהַשָּׁטָן עִמָּד עַל יְמִינוֹ לִשְׂטוֹן:

И њоказа ми Исуса, врховної свештїеника како сїѡји љред анђелом Госїодњим и соїѡну који му сїѡјаше са десне сїѡране да ња ѡужѡи. И рече Госїод соїѡни: Да ѡе укори Госїод, соїѡно! Да ѡе укори Госїод који изаѡра Јерусалим. Зар није овај (човек) уїарак сїашен из ваїре?

Зах 3, 1-2¹⁰

Стихови 1-7 у првом поглављу Књиге пророка Захарија се баве питањем подобности Исуса да ступи у службу као врховни свештеник у обновљеном јерусалимском храму. Ови стихови стоје самостално у односу на стихове 8-10 истог поглавља, као и у односу на друга виђења описана у поглављима 1-8.¹¹

Виђења пророка Захарија обилују описима небеских бића. Сваки

¹⁰ У овом раду, где није другачије назначено, превод са старојеврејског је превод аутора овог текста.

¹¹ P. L. Day, *An Adversary in Heaven*, 114-116.

од анђела Господњих има посебну мисију и сваки од њих посредује између пророка и Господа. Бог, како га теологизује пророк Захарије, је *Deus otiosus*, који, да би комуницирао са творевином, потребује читаву војску небеских бића. Сотона је такође једно од ових бића, али са радикално другачијом функцијом. Само се на овом месту именица сотона, коју прати одређени члан, појављује по први и последњи пут у читавом пророчком корпусу.

У својој визији, пророк Захарије види Исуса, врховног свештеника, који је оптужен пред анђелом Господњим. Треба нагласити да у масоретској текстуалној традицији, сотону, који на неки начин оптужује врховног свештеника, не кори анђеоски Господњи, него сам Господ. Овде присуствујемо сцени која описује доделу легитимног ауторитета где главни свештеник, у овом случају Исус, представља целокупан народ Израиља који се налази у сабору Господњем. Исус стоји пред анђелом Господњим, а са његове десне стране се налази сотона. Слично пророку Исаији, и врховни свештеник преко небеског посредника симболично постаје ритуално чист.¹² Свештеничке прљаве хаљине, као и његово безакоње, су уклоњени и он у новом руху прима легитимитет врховног свештеника. Чини се да овде израз *יְהוָה* – *са његове десне стране*, не претендује на значење које захтева даљу анализу. Може се претпоставити да овај израз сликовитије дочарава да се сотона налази непосредно поред врховног свештеника.¹³

Библијски текст нам не доноси сотонине оптужбе против Исуса. Можемо претпоставити да је намера пророка Захарија била та да прикаже ситуацију у којој је анђеоски Господњи прекинуо бујицу сотониних оптужби која се очекивала и срдито га ућуткао пре него што је и почео да говори. Овакво читање светог текста одговара више текстуалној традицији коју нам доноси *Пешијта*. Тамо, у Зах 3, 2, уместо Господа који кори сотону, стоји *אֱלֹהֵי הַיְהוָה* – *анђеоски Господњи*. Можемо претпоставити да су се одређене струје унутар народа противиле томе да се Исус постави за врховног свештеника те да се политички конфликт који се одигравао на земљи пренео и у небеску сферу тј. у сабор Господњи.

Можемо поставити питање: Која је сотонина улога у визији пророка Захарије? Одговор на ово питање можда лежи у односу анђела Господњег и сотоне, где се први поставља као бранитељ Исуса од оптужби

¹² Упореди Ис 6.

¹³ Hinckley G. Mitchell; John Smith, Poels Merlin; Julius A. Bewer, *A Critical and Exegetical Commentary on Hagai, Zechariah, Malachi and Jonah*, Edinburgh, T.&T. Clark 1951, (first edition 1912), 149.

другога. Можемо претпоставити да сотона представља неумитну правду Господњу док анђеоска Господњи представља милост Божију која на крају односи превагу. Јерусалим и Јуда нису заслужили да опстану, али се Господ јавља као милосрдан, Господ који се смиловао након великих патњи свога народа.¹⁴ Друго мишљење, у вези са улогом сотоне у визији пророка Захарије, своди се на тврдњу да текст нема већих претензија, осим да покрене питање легитимности Исуса као врховног свештеника јерусалимског храма.¹⁵

У кратком помену сотоне у Зах 3, можемо закључити да се и овде сотона јавља у својој улози тужитеља чије су намере углавном зле, а који се још увек налази под надлештвом Господа те није у стању да самостално дела.

Прва књига дневника 21, 1

Догађај који је описан у 1Дн 21 представља интербиблијску егзегезу 2Сам 24 тако да је пожељно навести главне разлике ова два пасуса без покретања полемике у вези са намерама аутора 1Дн.

Главна разлика између ова два текста тиче се имена онога који је покренуо цара Давида да изброји народ Израиља.

У 1Дн 21, 1, Сотона је онај који је устао на Израиљ и који је наговорио Давида да почини дело које није било по вољи Господњој, док је у 2Сам 21, сам Господ покренуо Давида на акцију. Исто тако, према 1Дн, племена Леви и Венјамин нису избројана док 2Сам наводи да су по наредби цара Давида избројана сва племена Израиља. Цар Давид је, како бележи 1Дн 21, 16 угледао *анђела Господњег иде с њим да изброји неба и земље*, док 2Сам 24, 16 помиње да је *анђеоски дио код њумна Орне Јевусејина*. Слично, опис Давида који заједно са старешима народа пада ничице у покајању у 1Дн 21, 16, није поменут у 2Сам, као ни детаљи које доноси 1Дн 21: *и окрену се Орнав и виде анђела и сакрише се четвори сина његова са њим*, које помиње 1Дн 21, 20, а не помиње се ни *о њим са неба* из 1Дн 21, 26.¹⁶

Оно што је најважније за тему овог рада је разлика између 1Дн 21, 1

¹⁴ Исџо, 37.

¹⁵ P. L. Day, *An Adversary in Heaven*, 120-126.

¹⁶ О разликама између 2Сам и 1Дн детаљније погледати: ירושלים, כרטא, התקין אבא בנדוויד, 1972, 64-65, као и Edward Curtis, Lewis; Alberto Alonzo Madsen, *A Critical and Exegetical Commentary, The Books of Chronicles*, Edinburgh, T.&T. Clark 1965, (first edition 1910), 146-245.

и 2Сам 24, 1:

ויעמד שטן על ישראל ויסת את דויד למנות את ישראל

И усѣа Сойѣона на Израилѣ и наведе Давида да издрѣји Израилѣ. 1Дн 21, 1

ויסף אף יהוה לחרות בישראל ויסת את דויד בהם לאמר לך מנה את ישראל ואת יהודה

Поново је бес Госѣодњи ѣорео ѣроѣив Израилѣа и наведе Давида ѣроѣив њих ѣовореѣи: Иди издрѣј Израилѣ и Јуду. 2Сам 24, 1

Уместо *беса Госѣодњеѣ* у 2Сам 21, 1, писац 1Дн 21, 1 доноси име Сотоне које се у масоретском тексту први пут појављује без одређеног члана тако да представља личну именицу. Писац или крајњи редактор Прве књиге дневника је, по свему судећи, настојао да Господа ослободи сумње да је на било који начин навео Давида на дело које је протумачено као грешно. Тако, Давид је погрешно у томе што је пребројао Израил и Господ није имао никакве везе са његовим делом, штавише, Сотона је тај који је цара покренуо на акцију. Писац Прве књиге дневника представља Давида као савршеног цара којег је Сотона завео, тако да је очекиван суд Божији потпуно праведан. Ова прича се по свему судећи није могла лако избећи, будући да је део наратива који описује место на којем ће бити подигнут јерусалимски храм. Стога, из перспективе историјске традиције, прича о пребројавању народа и казна која му следи представља део приче у вези са *hieros topos*, те тако, оно што писца текста највише интересује, није чињеница ко је навео цара Давида да преброји народ, него приказ места будућег храма и жртвеника Господњег.¹⁷

питање које се намеће је тиче се именице Сотона. Да ли се ради о личној или заједничкој именици? Сам текст није довољно јасан по овом питању, мада велики број истраживача који се бавио овим стиховима закључује да се ради о личној именици која означава засебно биће са јасно дефинисаним функцијама, а које се супротставља анђелу Господњем. Сведоци смо драстичних промена у теолошкој перспективи старозаветне религије где се стихови 2Сам и 2Дн налазе на њеном почетку односно крају. Сотона је овде добио своју функцију, а од Господа је удаљена осуда за зло у свету.¹⁸

Насупрот овој тврдњи, стоје истраживачи попут Синаи и Деј.¹⁹ Стихови у 1Дн 21, 1-22, 1, полемисхе Деј, припадају, што се крајње рецензије тиче, времену од 520. до 400. године пре нове ере, док се именица сотона као јасно дефинисана лична именица, према њеном мишљењу, јавља тек

¹⁷ K. Nielsen, *Satan, The Prodigal Son*, 104.

¹⁸ N. Forsyth, *The Old Enemy*, 115.

¹⁹ Tur Sinai, *The Book of Job*, 45; P. L. Day, *An Adversary in Heaven*, 132-142.

у постбиблијској литератури тј. оној која датира из времена другог века пре нове ере. Слично, ако стих 1Дн 21, 1 претендује да покаже намеру библијског писца да на неки начин наново дефинише лик Бога Јахвеа и ослободи га од његовог тамног лица, зашто није урадио исто то и на другим местима? Исто тако, ако се сложимо са претпоставком да се не ради о личној именици, покреће се питање да ли се овде ради о непријатељу који потиче из небеске односно земаљске сфере?

Замену имена Господњег са именом Сотоне можемо разумети само у светлу претензија писца 1Дн које су се, између осталог, огледале у намери да се владавина цара Давида прикаже као идеални модел. Из тог разлога, посебна пажња је посвећена односу цара Давида са Господом. Приликом поновног писања свете историје у 1Дн, нису поменута дела цара Давида која би га компромитовала на било који начин. Стога, није било могуће да Господ наводи цара Давида на грех. Кривица је сваљена на безименог небеског тужиоца.

Од сотоне до Сотоне

Сотона се јавља као део сабора Господњег и његове главне функције су сажето описане у септуагинталној текстуалној традицији која старојеврејски корен преводи са *κατήγωρ, διάβολος* тј. *ѿроѿониѿељ* и *ѿужилац*. Из овога не можемо закључити да је овај тужитељ по природи зао. Постоји веза између сотоне и анђела Господњег, анђела *הַשְּׂמַיִת* – *који униѿиѿава и руѿи*²⁰ и који је посвећен својој мисији, те стога овај лик на својеврстан начин представља тензију која постоји у старозаветној монотеистичкој религији.

Можемо претпоставити да се у библијском наративу сотона не противи и не прогони из злих намера, него да је његова мисија усмерена ка тражењу бескомпромисне истине по сваку цену.²¹ Из такве његове посвећености, можда произилази и његово непријатељство према свима. Тако, у потери за бескомпромисном истином, он подиже оптужбу против праведног Јова будући да према логици коју он следи, потпуно праведан човек једноставно не постоји.

Иако је сотона један од синова Божијих, он у исто време вербално иступа против Господа који се не противи његовим саветима, него се са њима слаже без одлагања, чак два пута, након речи *Премда си ме наѿо-*

²⁰ Изл 12, 13; 2Сам 24, 16; 1Дн 21, 15; Јез 9, 8.

²¹ Meir Weiss, *The Story of Job's Beginning*, The Magnes Press, The Hebrew University, Jerusalem 1983, 36.

ворио да ја уништиим без разлоја.²² У причи о Јову, сотона је наговорио Господа да провери Јова, док је код Пророка Захарија, Господ укорио сотону који затим нестаје. У првом случају, чини се да однос који је описан између Господа и сотоне није однос који постоји између надређеног и подређеног како би се с почетка и очекивало.

У Јов 1-2, као и у Зах 3, слика коју нам доноси библијски текст је слика небеског суда и сабора Господњег, где именица сотона описује задатак тужиоца. Не можемо тачно рећи да ли се ради о једном тужиоцу или је пак у питању група њих. У Књизи о Јову као и у Зах 3, 1-2, именицу сотона налазимо са одређеним чланом, док се ова именица без члана јавља само у 1Дн 22, 1. На овом месту, овај израз означава одвојено биће које се поистовећује са својом функцијом. Можемо претпоставити да ови стихови сведоче да је *тужиоца* и *противник* добио своје лично име, да је постао Сотона. Будући да је ово једино место у масоретској традицији где се Сотона помиње као лична именица, не можемо са сигураношћу утврдити коју је улогу овај лик играо у ванбиблијском контексту. Као што је наведено раније, Библија је само мали део библијског света те се може претпоставити да су усмене, као и текстуалне традиције, које нису остале забележене, пренеле сведочанство о овом лику који је нашао свој израз у постбиблијској књижевности.

Именица Сотона као лично име бића чије су карактеристике јасно дефинисане, по први пут се јавља у постбиблијској литератури која датира из периода другог века пре нове ере.²³ У апокалиптичној литератури, Сотона ће постати анђео који се побунио против Господа и за којег је везано порекло зла у творевини.

У Новом завету, Сотона поприма нове епитете. Он је *опадач браће, кушач, кнез овог света, дој овог света, кнез који влада у ваздуху, њо духу који сада делује у синовима противљенија*. Овде, овај лик је повезан са падом анђела који су се побунили против Господа: *Видех соитону иде пада са неба као муња*. Зло постаје главна компонента природе овог бића које представља отелотворење уништења, лажи и мржње. *Он беше човекоубица од њочейка, и не стјоји у истини, јер нема истине у њему, кад њовори лаж своје њовори, јер је он лаж и ошач лажи*. Сотона успешно искушава Господа Исуса Христа. Он дела и после Господњег васкрсења и вазнесења јер он не жели да се људи спасу. У последњим временима, он ће по последњи пут повести борбу преко безаконика

²² Јов 2, 3.

²³ Књига Јубилеја 23, 29; Товија 3; 17,18; 1Енох 6-11.

или антихриста, али ће бити побеђен и прогнан у таму вечну.²⁴

Ако анализирамо радове модерних истраживача Библије који су се бавили питањем лика Сотоне, можемо приметити да се њихови закључци сврставају у две групе. Са једне стране, истраживачи као што су Деј и Нилсен, покушавају да прикажу лик Сотоне тако што његову функцију везују за сабор Господњи. Са друге стране, налазе се истраживачи који следе идеје Јунга, попут Вајса на пример, те у лику сотоне виде оно што би се описало као Божија сенка, својеврсна тамна страна Бога. Према њиховом мишљењу, лик Сотоне представља бескомпромисан суд Божији који се услед даљег теолошког развоја удаљио од Бога и попримио лице засебног бића са одређеним карактеристикама. Деј тврди да у масоретској традицији не можемо наићи на идеју да је сотона одвојено и независно биће. Према њој, не можемо говорити о једном сотони, него о групи ликова који имају функцију да оптужују и прете односно да спроводе закон у сабору Господњем.

Према теорији Јунга, лик сотоне представља архетип људске психе. Под утицајем немачког мистицизма, Јунг говори о својеврсном расцепу тј. схизофренији у лику Господњем, који се помоћу сотоне ослобађа своје тамне и погубне стране. Тако, радикалан монотеизам који је карактерисао рану фазу старобиблијске религије показује својеврстан расцеп који се креће ка скривеном дуализму. Проблеми у вези са питањем теодицеје решени су тако што се оно што се схвата као зло удалило од Господа и добило независно биће. Према овој логици, једна од карактеристика старозаветог Бога, његова тамна страна, отргнута је од њега и додељена бићу које је с почетка било само један од чланова сабора Господњег. Вајс такође заступа приступ близак Јунгу. Према њему, сотона постаје отелотворење противљења вољи Божијој. Он сматра да стихови који су овде обрађени представљају сотону као одвојено биће које дела по својој вољи. Господ је задржао милост док је суд припао сотони. Тако, библијски писац користи лик сотоне да би изразио своје теолошке позиције. На основу стиха: *Једној дана дођоше синови Господњи да се њредсјаве Господу и соџона њакође дође са њима*,²⁵ Вајс закључује да сотона није један од синова Господњих који је дошао да се представи, него да представља отелотворење сумњи самог Господа. Стога, у причи о Јову, не ради се о дијалогу између сотоне

24 Упореди: Отк 12, 10; 1Сол 3, 5; Јн 12, 31; 2Кор 4, 4; Еф 2, 2; Лк 10, 18; Јов 8, 44; 1Тим 5, 15; 1Јн 2, 18; Отк 13; 2Сол 2, 9.

25 Јов 1, 6.

и Господа, него о монологу Господа са самим собом.²⁶

У оваквим и сличним тврдњама, сматра Деј, крије се одређена доза антисемитизма. Према таквом схватању, не ради се о тензији која постоји између бескомпромисног суда који заступа сотона и милостивог Господа. Оно што се крије иза ових тврдњи је став да је божанство Старог завета, са својим бескомпромисном правдом, која карактерише и целокупну јеврејску религију на неки начин, замењено и превазиђено Новим заветом и отелотворењем Бога који проповеда милост и љубав. Стога, овде се полемиче око питања које се односи на Господа Исуса Христа и његову мисију. Сотонине потенцијалне тврдње против њега су оповргнуте тако што је Исусу додењен ауторитет који потиче од самог Бога.²⁷

Постоји један број научника који су у својим спекулацијама које се односе на лик сотоне, покушали да докажу да је библијски писац имао далеко приземније узоре приликом стварања овог лика. Сотона и његове карактеристике представљају уствари копију реалности која је владала на земљи. Тако, модел који је служио као узор за градњу сотониног лика може се можда наћи у јавном тужиоцу краљева Азије.²⁸ Овде можемо сврстати и тврдње Пејгелс која пореди сотону са институцијом шпијуна персијског краљевства. Овај владин службеник, којег помиње и Херодот, називао се *краљево око* или *краљево ухо*. Слично сотони који се појављује у причи о Јову, ови шпијуни су обилазили краљевство тражећи знаке побуне против краља.²⁹ Такође, претпоставља се да се иза овог лика крију утицаји вавилонске митологије која сведочи о врсти духа који је имао сваки човек, а који се називао *bel dabai*. Овај дух је имао задатак да оптужује и куша свога господара. Насупрот овом духу, постојао је дух заштитник који је такође био личне природе и, у визији старих Вавилонца, сваки човек га је поседовао.³⁰

Даље, у свом истраживању, Пејгелс показује како одређене социјалне групе могу да се сатанизују. У Зах 3, одређена политичка струја која се противи постављењу Исуса за првосвештеника, проговара кроз уста сотоне. Можда су Самарићани или такозвани *Am Haaretz*, прост народ који је остао око града Јерусалима након његовог разарања 587. године пре нове ере. Политичка странка која је победила у овом конфликту је

26 M. Weiss, *The Story of Job's Beginning*, 39-42.

27 P. L. Day, *An Adversary in Heaven*, 120-126.

28 Walter Eichrodt, *Theology of the Old Testament*, превод: J.A. Baker, SCM Press Ltd, Bloomsbury Street, London 1972, 206.

29 Elejn Pejgels, *Poreklo Satane*, Rad, Beograd 1996, 35.

30 W. Eichrodt, *Theology of the Old Testament*, 206.

по свему судећи група свештеника из породице Цадок која се оформила у време вавилонског ропства. Стога, стихови у Зах 3 осликавају прву страницу конфликта пре него што се оформила свештеничка традиција. Противничка струја унутар народа је још увек била јака те је тако попримила лице сотоне. Из тога следи да визија пророка Захарије одражава политички став владајуће класе свештеника која настоји да своје претензије прикаже као легитимне. Слично, припадници секте са Мртвог мора су своје противнике такође сатанисали, те у њиховој књижевној заоставштини, сотона од анђела Божијег постаје отелотворење самог зла и у његов лик улазе одређени демонски елементи. Иако однос секте са Мртвог мора и раног хришћанства представља посебно питање, можемо приметити да је сотона на начин који га описују мртвоморски списи сличан опису сотоне Новог завета. Припадници секте са Мртвог мора су у својим списима сатанизовали верски естаблишмент у Јерусалиму, на сличан начин на који је Нови завет сатанизовао јеврејски народ.

Однос између Господа и сотоне, као и однос између сотоне и Јова, по *Нилсену* изграђен је према моделу народних прича које описују однос између оца и сина односно оца и његовог сина мезимца. У овим причама, мотив мржње која постоји између браће је оно што покреће причу. Исти мотиви могу се пронаћи и у причи о Каину и Авељу, Јакову и Исаву, Сотони и Исусу. Тако, сцена која се одвија на небесима, у причи о Јову, заснива се на мржњи која постоји међу браћом и на резултатима те мржње. Иако се чини да се однос између Бога и Јова заснива на односу господар-слуга, пре ће бити да се њихов однос заснива на односу отац-син. Бог о Јову прича као поносни отац који хвали свог успешног сина: *Нема ја њаквог на земљи, човек савршен и њраведан, који се доји Боја и клони зла.*³¹ Иако се на први поглед чини да се овде ради о сабору Господњем, оно што се крије иза њега је породични скуп где је један од чланова породице одсутан. На овај начин, можемо објаснити слободу говора која постоји између сотоне и Бога и у којем нема формалности, него одише породичном присношћу. Проблем настаје када отац не може да поднесе чињеницу да га вољени син поштује само због личне добробити те стога отац тј. Господ одлучује да провери шта се налази у срцу његовог сина? На основу овог такозваног породичног модела, можемо објаснити зашто сотона, као један од главних ликова, након оптужби које је изрекао, једноставно нестаје из приче. Господ се на крају приче о Јову јавља као господар светова, творац и сведржитељ са могућношћу

31 Јов 1, 8.

да заустави и постави границе злу. Тако, он одређује поље сотониног делокруга. Слично се дешава и у причи о Јакову и Исаву. Ревека обећава Јакову да га неће сусетићи Исавов гнев. Слично, и сотони је забрањено да дира у душу и тело Јова. Отац, тј. Господ на крају благослови Јова, али благослов прима и сотона, с том разликом да благослов који је он примио више личи на благослов који је добио Исав.

Мотив доделе благослова је врло важан за разумевање приче о Јову. Међутим, оно што је кључно у тексту је виђење Господа. Насупрот прихваћеним нормама, на крају приче о Јову, библијски текст нам говори да је Јов видео лице Господње.³² Исто тако је и Јаков, јунак приче у којој се преплићу мотиви односа отац-син, мржње међу браћом, очев благослов, итд, видео лице Господње и остао у животу. Упоредно читање приче о Јову и приче о Јакову и Исаву, може нам, без сумње, открити намере библијског писца које су нам пре тога остале скривене.³³

На крају ове расправе, требало би да се позабавимо питањима која се односе на везу сотоне и демонологије у масоретском тексту. Демонологија се у старозаветној религији није развила једноставно зато што је представљала маргинални елемент у старобиблијском монотеизму. Слично, монотеизам на својеврстан начин у себи садржи јединство супротности тако да разлог за сиромашан свет израелске демонологије произилази из монистичке визије света где је оно што се назива зло смештено у непосредној близини Бога Јахвеа. Хтонски елементи старозаветне религије потичу највероватније из паганске прошлости Израиља или њихово порекло можемо наћи међу религијским системима народа који су увек били искушење за старозаветни монотеизам. Хтонски елементи у старозаветној религији нису били везани за Бога Јахвеа, као ни за неког од анђела. Будући да је сотона био један од анђела Господњих, од самог почетка није постојала било каква веза између њега и подземног света. Иако је идеја о паду анђеоског света била страна старозаветној религији, може се претпоставити да је представа о разним демонима и нечистим духовима била распрострањена у популарној религиозности. У масоретском тексту постоје пасуси који на посредан начин сведоче о веровању о постојању неке надљудске силе која је супротстављена Господу и његовом поретку. Тако, лик *змије* у рајском врту садржи у себи хтонске елементе као и *синови Божији* који су се мешали са кћерима човечијим, те недефинисани ликови чије помињање уједно

³² Јов 42, 5.

³³ К. Nielsen, *Satan, The Prodigal Son*, 59-104.

представља и *herax legomenon* масоретске традиције као *хилел* и *лилић*, појмови чије право значење остаје нејасно.³⁴ Слично, пророк Осија и Захарија користе два термина: רוּחַ זְנוּנִים – *дух развратиња* и רוּחַ הַטְּמָאָה – *дух нечистиошће* који на неки начин представљају силе зла које самостално делају и које ће нестати из народа тек пред апокалиптички крај света.³⁵ Масоретска традиција библијског текста не показује интересовање што се спекулација око ових термина тиче, међутим, можемо претпоставити да су ови термини на посредан начин утицали на развој лика сотоне. Без сумње, ови ликови представљају политеистички прежитак старозаветне религије око којих ће се у постбиблијском периоду развити читава литература која ће јасније дефинисати њихове карактеристике.

Након повратка из вавилонског ропства, уследила је нова фаза у развоју старозаветне религије где су концепти као пад анђела и њихово кажњавање нашли свој нови израз под утицајем персијске и грчке религије. Преко постбиблијске литературе, а пре свега преко апокалиптике, дуализма секте са Мртвог мора и теологије Новог завета, ове идеје, које су само латентно присутне у масоретском тексту, удаљавају се од централне струје јудаизма и налазе своје место у религијским системима који су се развили у првим вековима хришћанске ере. Библијски писци нису прихватили екстремни дуализам персијске религије и понекад иступају против оваквог става обзнањујући са пророчким жаром апсолутни суверенитет једног и јединог Бога:

יוצר אור ובורא חשך עשה שלום ובורא רע אני יהוה עשה כל אלה

Чини светло и ствара тјаму, ѿтвори мир и ствара зло ја сам Госјод који ѿтвори све ово.

Иса 45:7

Summary: To what degree does the Old Testament teach absolute monotheism? This study rises the question related to the exegesis of the Biblical narrative. Special thematic focus is given to the Hebrew root שָׂטָן and its usage as a noun describing a heavenly host or earthly being, with characteristics which can only be discerned in the context of the Bible itself. Analysis of the narrative of Job 1-2, Zec 3, 1-2 and 1Ch 21, 2 and its comparison to data external to the Bible, where the text of the Bible represents a small part of the biblical world as such, may help us to understand the development of the Hebrew root שָׂטָן from a general noun to the form of a personal noun. This paper follows this development, describing how the *satan* became Satan.

34 Упореди: Пост 6, 1-4; Иса 14, 12; 34, 14.

35 Ос 4, 12; 5, 4; Зах 13; 2, 5.